

Особливості природної складової рекреаційного комплексу Хмельниччини

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, м. Київ
e-mail: o.tanasiichuk@gmail.com

Анотація. В статті розкрито особливості природної складової рекреаційного комплексу Хмельницької області, висвітлено її значення і роль в рекреаційному комплексі регіону. Досліджено кількісні та якісні характеристики кліматичних, геолого-геоморфологічних, водних, біотичних та, відповідно, ландшафтних природно-рекреаційних ресурсів – складових природно-рекреаційного потенціалу як першооснови рекреаційної індустрії.

Ключові слова: природно-рекреаційний складова, рекреація, ресурси, Хмельниччина.

Вступ

Актуальність дослідження. Сьогодні особливо зростає значення регіональної туристичної політики. Регіональними стратегіями розвитку областей Західного регіону до 2015 року загально визнано рекреацію і туризм пріоритетним напрямком соціально-економічного розвитку регіону, а розвиток та промоція рекреаційно-туристичного потенціалу – одним із завдань. Особливо важливим є те, що рекреаційно-туристичний потенціал виступає достатньо активним чинником розвитку відпочинку, лікування, спорту, а також спричиняє додатковий стимулюючий вплив на розвиток транспорту і зв'язку, інфраструктури, сфери послуг, будівельної індустрії та інших сфер економіки.

Одним з регіонів перспективного розвитку рекреації в нашій країні є Хмельниччина. Це пояснюється вигідними особливостями її географічного розташування та багатством рекреаційно-туристського потенціалу.

Надзвичайно актуальною є тема природно-рекреаційного потенціалу Хмельниччини, оскільки розкриваються значні перспективи розвитку рекреаційної діяльності на цій території.

Мета статті полягає у розкритті особливостей природної складової рекреаційного комплексу Хмельниччини.

Завдання полягає компонентну структуру природно-рекреаційних ресурсів Хмельницької області та їх роль в рекреаційно-туристській діяльності регіону; висвітлити перспективи використання природно-рекреаційних ресурсів.

Результати і обговорення

Перспективи розвитку рекреаційної сфери України лежать в площині прихованих можливостей регіонів ефективно використовувати цей наявний потенціал.

Найважливішою передумовою організації рекреаційної діяльності виступають рекреаційні ресурси.

Проблемі вивчення рекреаційних ресурсів присвячені праці багатьох вчених-географів. У наукових працях автори детально характеризують зміст поняття «рекреаційні ресурси» за ознаками походження, комплексності, споживчої вартості, взаємодії, туристичного продукту, рекреаційного потенціалу, туристичності, людського втручання.

Багатогранність поняття «рекреаційні ресурси» визначається різноманітністю підходів з яких його можна розглядати, наприклад: еколого-економічного, функціонального, територіального.

Проаналізувавши існуючі тлумачення змісту даного поняття, пропонуємо поєднати вищезазначені підходи в наступному його визначенні, (в основі якого лежать трактування Масляка П.О. [9] та Бейдика О.О. [1]): «*Рекреаційні ресурси* – це об'єкти, явища і процеси природного, антропогенного та соціального походження, що використовуються або можуть бути використані для розвитку рекреації та впливають на територіальну організацію рекреаційної діяльності, її спеціалізацію та економічну ефективність». Вони є матеріальною і духовною основою формування ТРС різного типу і таксономічного рангу; потребують бережного і економного використання, охорони і примноження.

Для рекреаційних ресурсів характерна соціо-культурна просторова і часова відносність. Залежно від вихідної точки зору і часу оцінки, один і той же об'єкт може оцінюватися по різному.

Рекреаційні ресурси поділяються на три основні групи [14]: природні, історико-культурні та соціально-економічні.

Вагомого значення в рекреаційній діяльності набуває використання природних ресурсів, оскільки повноцінно зняти фізичну втому і відновити психологічний стан людини можливо лише на лоні природи.

Пропонуємо наступне розуміння поняття «природні рекреаційні ресурси», базуючись на трактуваннях Масляка П.О. [9] та Фоменко Н.В. [14].

Під *природними рекреаційними ресурсами* розуміємо – фактори, речовину і властивості компонентів природних та природно-антропогенних геосистем, які володіють сприятливими

внутрішніми і зовнішніми, якісними та кількісними параметрами для реалізації рекреаційної діяльності. У межах природних рекреаційних ресурсів можна виокремити кліматичні, геолого-геоморфологічні, водні, біотичні та ландшафтні в цілому.

Хмельницька область має високий рівень концентрації природно-рекреаційного потенціалу. За рівнем забезпечення землями рекреаційного призначення Хмельницька область займає перше місце в країні [16]. Природні рекреаційні ресурси займають друге місце у структурі ПРП Хмельницької області [7].

Це обумовлено особливостями регіонального землекористування та господарською спрямованістю регіону: це непромислова область, яка володіє високим рекреаційним потенціалом і характеризується відносно низьким рівнем його використання.

Досить високим є рівень концентрації природно-рекреаційного потенціалу в межах Хмельницької області; за даним показником регіон займає друге місце в країні після Чернівецької області [16].

Кліматичні рекреаційні ресурси.

Клімат, погода, їх комфортність і вплив на самопочуття людини є визначальними, а в багатьох випадках навіть лімітуючими чинниками розвитку для більшості функціональних типів територіальних рекреаційних систем, туристичних комплексів і масових видів туризму.

Вся територія Хмельницької області знаходиться в смузї кліматичного комфорту.

Клімат Хмельницької області зумовлений її географічним положенням в центральній частині Правобережної України та впливом Волино-Подільської височини. Загалом він помірно-континентальний з м'якою зимою та досить теплим вологим літом. Значна протяжність області з півночі на південь зумовлює деякі відмінності клімату між північними та південними районами.

Кліматичні умови, як чинник розвитку рекреації, оцінюють за ступенем сприятливості впливу різних кліматичних показників на людину і її здоров'я, що залежить від сезонів року.

Основним методом комплексної оцінки кліматичних умов для будь-якої сфери життєдіяльності людини є ефективна температура (ЕТ) – один з біометеорологічних індексів, що характеризує ефект впливу на людину комплексу метеоелементів (температури, вологості повітря і вітру) через єдиний показник [12].

Оскільки на території Хмельницької області середньомісячна відносна вологість повітря зростає від 61-69% влітку до 80-90% взимку, то вона майже не впливає на комфортність теплових умов.

Температурні умови зимового сезону області сприятливі для відпочинку. Про це свідчать середні температури найхолоднішого місяця року – січня: $-5,6^{\circ}\text{C}$ – $-5,0^{\circ}\text{C}$.

Згідно з районуванням за ступенем дискомфорту холодного періоду [6], Хмельниччина розміщена в області з м'якими зимами, дискомфорт пов'язаний тільки з дією вітрів, швидкість яких взимку є найбільшою (1–7 днів на місяць).

Ефективні температури знаходяться в межах комфортних погодних умов [8].

Загальна середня кількість днів зі сніговим покривом (більше 10 см) складає 75-95 днів із півдня на північ.

Середні багаторічні показники дають можливість оцінити зимовий сезон для рекреаційно-туристичної діяльності як субкомфортний, хоча середні температурні умови є комфортними для січня та лютого, для північної та центральної частин області.

В оцінках зимового сезону слід враховувати також хмарність і мінливість погодних умов залежно від проходження фронтів, циклонів і зміни тиску. Це має значення при організації відпочинку для людей похилого віку і хворих; спостереження показують вплив названих процесів і на здорових людей і дітей.

Переважає більшість рекреантів надають перевагу літнім видам відпочинку, тому важливо дослідити комфортність кліматичних умов області в теплий сезон року.

За малої хмарності комфортні температури характерні для червня, липня, серпня по всій області. Субкомфортні погодні умови переважають у травні $13,9^{\circ}$ та вересні $13,5^{\circ}$ по всій області. У жовтні на всій території області домінує в середньому субкомфортна прохолодна погода. Повторюваність субкомфортної прохолодної погоди в листопаді сягає близько 35% в області.

Аналіз та попередня оцінка рекреаційних ресурсів клімату та погодних умов Хмельницької області [8] свідчать про посередній рівень їх сприятливості для відпочинку.

Також потрібно пам'ятати, що комфортність погодно-кліматичних параметрів – поняття відносне, оскільки залежить від індивідуальних особливостей організму людини і від того, в яких погодно-кліматичних умовах він розвивався.

Геолого-геоморфологічні рекреаційні ресурси.

Важливе значення для рекреації та для формування рекреаційних потоків має рельєф. Геоморфологічні ресурси, у першу чергу, нерівності земної поверхні, сприяють розвитку окремих напрямків рекреаційної діяльності, пов'язаних зі спуском чи підйомом: гірськолижний і пішохідний туризм, альпінізм, скелелазіння, даунхіл, дельтапланеризм тощо. На інтенсивність рекреаційного використання гірських споруд впливають такі їх характеристики: гіпсометричні, кліматичні, ландшафтно-естетичні, гляціологічні, інженерно-фізичні, а також соціально-економічні.

Карстові печери, пляжі, рифи та інші привабливі геоморфологічні об'єкти – підґрунтя для розвитку пляжно-купального, екологічного, наукового, екстремального і пізнавального туризму.

У геоструктурному відношенні територія Хмельницької області пов'язана з Українським щитом і його Західним схилом. Східна частина лежить у межах Волино-Подільського тектонічного блоку. Територія на Заході належить до Волино-Подільської монокліналі.

Поверхня області – в основному підвищена пологохвиляста лесова рівнина. Крайня Північна частина її лежить у межах Поліської низовини. На Північний Захід невисоким уступом відокремлюється Волинська височина. Вододільна центральна частина лежить на відрогам Придніпровської височини. Решта території Хмельницької області – у межах Подільської височини. Платоподібна поверхня Придністер'я глибоко розчленована каньйоноподібними долинами річок, ярами та балками.

В геоморфологічному відношенні Хмельницьку область умовно можна поділити на три частини: Поліська терасова рівнина, Волинське плато. Подільське плато.

Амплітуда абсолютних висот в області перевищує 280 м. У цілому ж поверхня має нахил від середньої найвищої частини до північної і південної окраїн.

Рельєф області сформувався під дією ендегенних та екзогенних факторів. Внутрішні сили спричинили тектонічні рухи, які розбили кристалічний щит і фундамент плити на окремі блоки і підняли або опустили їх.

Серед зовнішніх рельєфоутворюючих чинників найбільше значення має діяльність поверхневих вод. Водна ерозія утворює промоїни, яри, балки, долини з пологими, скелястими чи каньйоноподібними схилами. Змив відкладів з великих площ призводить до виположування схилів та вирівнювання поверхонь.

У тих місцях, де вапняки і гіпси розчинені поверхневими і підземними водами, зустрічаються карстові форми рельєфу (в т. ч. печери), а на схилах, де виходять ґрунтові води, можна побачити зсуви. Є також в області піщані бархани і дюни, насипані вітром.

Значний вплив на формування поверхні області має господарська діяльність людини. Такі нераціональні її форми діяльності як вирубування лісів, розорювання схилів, розробка кар'єрів, спричиняють утворення промоїн, ярів, зсувів, осипищ, підсилюють площинний змив. У той же час, людина штучно закріплює схили, веде протиерозійні заходи тощо.

Серед геоморфологічних особливостей Хмельниччини варто відзначити Придністер'я – це своєрідна «гірська країна». Тут Подільське плато має нахил в бік Дністра і відзначається значною розчленованістю річками на окремі пасма. Для Придністер'я також характерні цікаві форми вивітрювання. У південно-західній частині Придністер'я, в місцях поширення гіпсів, утворились досить великі карстові провалля та печери (перша була відкрита біля с. Завалля і названа туристами «Атлантидою»). Все це створює можливості для організації зимових видів відпочинку, спелеопоходів, навчальних та пізнавальних екскурсій.

Побужжя значно менше розчленоване долинами річок. Ці території сприятливі для розвитку водної рекреації. Долини та заплави річок області придатні для полювання, збирання ягід, грибів та лікарських рослин. Важливе значення для рекреації має естетична цінність території, можливість її залучення для потреб рекреації.

Рівномірний похил поверхні Придністер'я порушує Товтровий кряж, який простягається навкоси від р. Збруч.

В 1996 році було створено Подільський Державний національний природний парк «Подільські Товтри» для збереження, відтворення та раціонального використання природних ландшафтів Поділля.

Товтри за походженням є давнім бар'єрним рифом, сформованим вздовж берегової лінії неглибокого міоценового моря. В геологічному відношенні Товтри – пасмо міцних міоценових вапняків. В межах Хмельниччини Товтри простягаються до 90 км; їх площа досягає 25 тис. га, з яких 15 тис. га вкриті лісами. У Товтрах дуже поширений карст. Переважають дрібні форми – тріщини, борозни, комірки, карри тощо, які утворюють на головному кряжі іноді справжні карстові поля. Зрідка трапляються і печери, наприклад Кармелюкова в с. Привороття.

Аналогів у світі немає, проте подібні за деякими геологічними структурами скелясті пасма є у Великобританії та США.

Оригінальність рифу полягає в тому, що він складений не коралами, а рештками вапнякових водоростей, моховаток, молюсків, специфічних морських черв'яків та інших організмів. Корали в його окладі зустрічаються рідко.

Товтровий кряж значно відрізняється від Подільського плато і є унікальним феноменом, винятково природно-територіальним комплексом на території нашої країни.

Мікроклімат регіону формується на фоні загальних кліматичних умов під впливом особливостей рельєфу Подільського та Товтровоного кряжу. Особливо теплий мікроклімат у долині Дністра й гирлових ділянках долин його лівих приток. Отже, Товтри відіграють кліматично-регулююче значення для регіону Подністер'я.

Варто відзначити наявність в області *геологічних пам'яток природи*.

Особливої уваги заслуговує нині всесвітньовідомий міжнародний еталон силуру й девону – розріз на лівому схилі р.Тернави в с.Китайгород Кам'янець-Подільського району. Нині це пам'ятка загальнодержавного значення.

Геологічна пам'ятка природи загальнодержавного значення «Смотрицький каньйон» – глибока вузька долина р. Смотрич із стрімкими схилами і унікальними виходами на денну поверхню силурійських вапняків.

Серед геологічних об'єктів окремих підрозділів складають *геоморфологічні пам'ятки*. До них належить ціла низка природних утворів, форма яких виникла під впливом певних геологічних процесів. Більшість таких пам'яток розташовано в південній частині області. Це насамперед – Товтровий кряж.

Серед інших заповідних пам'яток цієї категорії, які потребують подальших досліджень, перше місце серед уже досліджених печер займає пам'ятка неогену Завальська печера «Атлантида» – одна з найчарівніших печер Волино-Подільського плато (с. Завалля Кам'янець-Подільського р-ну). Натічні форми збереглися в бортах гіпсової печери, в далеких залах є сталактити, сталагміти.

Недалеко від Завальської печери «Атлантида» в 1969 році київськими спелеологами в неогенових гіпсах відкрита ще одна невелика карстова печера «Малишка-Киянка». В печері кристали гіпсу різних форм та кольорів. Деякі з них мають довжину до 0,5 м.

Також варто відзначити, що на Хмельниччині поблизу «Атлантиди» розташовані менші гіпсові печери – Цапова Дюра і Новосілка.

Доволі цікавими для екскурсійного відвідування є невеликі вапнякові Нігинські печери (Залучанські, Черчинські): Безіменна або Людська (найбільша), Кінська та Жидівська національного природного парку «Подільські Товтри». Входи до печер відкриваються у 10-метровому прямовисному відслоненні силурійських вапняків, які утворюють борт каньйону Смотрича.

Не менш легендарною й туристично атракційною у НПП «Подільські Товтри» є Кармалюкова печера біля с. Привороття. У ній, за переказами, тривалий час переховувався й прикопував відібрані в багатіїв скарби народний месник Устим Кармалюк.

Ще одна печера Кармалюка з штучним водоспадом (скельний монастир) знаходиться в Дунаєвецькому районі області, с. Маліївці. Колись тут був давньо-слов'янський (а може, ще й язичницький) монастир. В обох печерах цікаво оглянути залишки вітваря та графіті на земляних стінах.

Майже всі відомі з давнини печери Поділля місцеве населення використовувало як об'єкти чернечого усамітнення й переховування від ворожих навал.

При наявності такого рекреаційного ресурсу як печери, доцільно розвивати в області спелеотерапію – використання мікроклімату печер, шахт для лікування цілого ряду захворювань, один з стародавніх і широко розповсюджених у наші часи методів оздоровлення в багатьох країнах світу.

Основний лікувальний чинник печер – це мікрокліматичні умови. Тривале перебування в печерах створює умови для пониження чутливості організму до алергенів, підвищує насиченість артеріальної крові киснем, нормалізує артеріальний тиск і обмінні процеси. Українські медики встановили: спелеотерапія сприяє більш швидкому загоєнню опіків, допомагає лікувати шкірні захворювання, недуги кровообігу.

Водні рекреаційні ресурси.

Природа щедро наділила Хмельницьку область водними ресурсами: вона займає шосте місце в Україні.

Водні ресурси Хмельницької області складаються з поверхневого стоку і запасів підземних вод. Річкова сітка представлена басейнами Дністра, Південного Бугу і Дніпра і нараховує 3733 річок загальною довжиною 12880 тис. км (за даними Хмельницького обласного управління водних ресурсів). Стік річок регулюється штучними водоймами: 55 водосховищ загальною площею 116,245 км² і об'ємом 267,8 млн. м³; кількість ставків змінюється і в 2011 році склала 2602 загальною площею 16212,46 га.

Правда, природних озер на території області обмаль і вони невеликі за розмірами та розташовані в основному в лісових масивах на землях Держлісфонду (Святе – 4,2 га, Тереміж – 2,6 га, Голубі озера, Лісова пісня, Горіле, Солонча, Берків ставок та низка інших невеличких озерець).

На даний момент, для організованої водної рекреації використовується лише декілька річок. Відпочинок на річках і водоймах стає таким же привабливим як і на морських узбережжях.

Володіючи значним розмаїттям водних об'єктів в області потрібно розвивати водну рекреацію, де кожний відпочиваючий зможе обрати водно-рекреаційну діяльність в залежності від своїх інтересів і туристичної кваліфікації. У водній рекреації поєднуються елементи активного відпочинку, пізнання, оздоровлення, фізичної культури та спорту. Вона доступний кожній людині незалежно від віку. Ось чому, туризм на воді поділяє перше місце з пішохідним за кількістю осіб зайнятих в ньому.

Прикладом ефективного ринку послуг водної рекреації Хмельниччини є організація туристичних сплавів на плотах, байдарках, катамаранах по річці Дністер.

Взагалі, ріка Дністер та її притоки являють собою зручну артерію для розвитку водної рекреації. Крім того, із будівництвом Дністровської ГЕС виник новий ландшафт, основним елементом якого стало водосховище, акваторія його в межах даного району складає близько 15 тис. га. Встановлено, що береги Дністровського водосховища із прилеглими джерелами мінеральних вод мають велику бальнеологічну цінність, де геліотерапія може використовуватися майже цілорічно (з лютого по листопад), але з цією метою жодного відповідного закладу не створено. Середнє Придністер'я займає вигідне місце серед потенційних курортних районів країни. В даному районі знаходяться надзвичайні за красою території, які відрізняються унікальністю природних ландшафтів, серед яких особливе місце займають Товтри.

Власне програми сплаву річками області варто представляти не тільки водною подорожжю, а й різноманітними видами рекреації, включаючи послуги сільського та екотуризму, екскурсійні тури в прибережних зонах, розважальні, обслуговуючі та інші послуги. Це дасть можливість сільському

населенню диверсифікувати свою господарську діяльність, забезпечити підвищення соціально-економічного рівня життя. Використовуючи річки, можна організовувати такі види відпочинку на воді, як акваскіпер, парасейлінг, віндсерфінг, вейкбординг, дайвінг, катання на гідроциклі, водних лижах, сплави на плотах, байдарках та каяках, прогулянки на човнах та катамаранах, що дасть економічний розвиток для значної частини населених пунктів області. Цей вид рекреації привабливий ще й тим, що вартість цих подорожей доступна більш широкому колу відпочиваючих.

Хмельниччина має низку цінних *гідрологічних пам'яток природи*. Зокрема це болотні масиви. Їх налічується 37,7 тисяч гектарів. Найбільші масиви боліт зосереджено в Центральному Поліссі. Низка боліт набули статусу заказників місцевого значення.

Варто відзначити гідрологічну пам'ятку місцевого значення – озеро «Святе», що в Ізяславському районі, розташоване в сосновому лісі, живиться донними джерелами. Природне озеро називають голубою перлиною подільського краю, що славиться своєю мальовничістю та чистою, прозорою водою, рибністю. У центрі озера розташований острів. Площа дзеркала 4 га, а з прибережною смугою взято під охорону 8,2 га. Є місцем гніздування водоплавної птиці. Мабуть, за чистоту води його назвали «Святим». Можливо, є й інші легендарні мотиви, та вони потребують додаткового вивчення.

Бальнеологічні рекреаційні ресурси (за більшістю класифікацій відносять до *водних* рекреаційно-туристських ресурсів [1]).

Бальнеологічні ресурси – природні лікувальні речовини, які використовуються для не медикаментозного лікування; основа формування курортного господарства.

До бальнеологічних ресурсів відносяться мінеральні води та грязі, а також, за окремими класифікаціями – озокерит.

Одним з найважливіших факторів лікувальної рекреації в Україні є наявність природних мінеральних вод (загальна мінералізація понад 1 г/л, специфічний склад і терапевтична дія).

Хмельниччина – одна з найбагатших в Україні за різноманітністю видів і запасами мінеральних вод: володіє світового значення перспективними запасами унікальних мінеральних лікувальних вод.

Сукупність багатокомпонентних органічних та хімічних речовин, газового складу та мікрофлори визначають їх оригінальність та надзвичайно високу бальнеологічну активність під час лікування різноманітних хвороб та виведення з організму радіонуклідів.

Це визначається унікальними тектонічними умовами і геологічною структурою Хмельниччини. Схили Українського кристалічного щита, Подільського плато, розломи Товтрового кряжу рифогенного походження природно сформували унікальний мінералогічний і тектонічний потенціал на водорозділі Подільської височини. Це й визначило появу великої кількості родовищ різноманітних мінеральних вод, схожих за своїми лікувальними властивостями до «Нафтусі», «Миргородської», Кавказьких мінеральних вод, а також позитивний бальнеологічний потенціал геомагнітних аномалій, який спостерігається в межах Товтр і активно діє як лікувальний фактор на курортах Сатанів, Маків та інших оздоровчих центрах регіону. І в даному випадку можна говорити про практично невичерпні запаси лікувальних вод.

Мінеральні підземні води розвідані на 14 ділянках із запасами понад 3,7 тис. м³/добу, з яких експлуатується 6 ділянок. Мінеральні води використовуються для лікувальних цілей і промислового розливу; з них використовується менше 10 %.

На базі багатьох родовищ функціонують санаторно-курортні заклади. Незважаючи на значні гідромінеральні ресурси використання мінеральних вод області незначне, тому актуальним є питання збільшення геологорозвідувальних робіт, їх дослідження для санаторно-курортного-лікування та промислового розливу [3].

Лікувальні мінеральні води області належать до шести груп [10]: слабомінералізовані з підвищеним вмістом органічної речовини типу «Нафтуса», хлоридні натрієві малої мінералізації без специфічних бальнеологічних компонентів типу «Миргородська», хлоридні натрієві бромні води високої мінералізації, хлоридні кальцієво-натрієві бромні слабкі розсоли, слабомінералізовані радонові, слабомінералізовані вуглекисло-радонові. Природні столові води є гідрокарбонатним різного катіонного складу.

На сьогодні Хмельницьку область виділяють як основну частину нової в Україні провінції мінеральних вод – Подільської.

На території області розвідані мінеральні кремнієві води (м. Ярмолинці), сульфідні води (м. Волочиск), залізисті мінеральні води (м. Шепетівка). Прояви цих вод потребують детального геологічного, гідрохімічного і бальнеологічного дослідження.

Здійснюється промисловий розлив 6 найменувань лікувально-столових вод, які включені до реєстру ДСТУ 878-93. Але й у цьому відношенні освоєння родовищ незначне [11]: Збручанського – 10%, Зайчиківського – 1,5%, Маківського, Теофіпольського і Волочиського – 1% від затверджених запасів.

Також необхідно зауважити, що такі родовища мінеральних вод, як Полонське і Кам'янець-Подільське зовсім не використовуються, а Шепетівське у мізерних обсягах використовується районною лікарнею.

Ресурсний потенціал гідро-мінеральної бази та можливість курортно-рекреаційного і промислового використання визначається загальною вивченістю умов формування і поширення мінеральних вод, сформованістю сучасної курортно-рекреаційної інфраструктури, ступенем курортологічної вивченості і результатами бальнеологічних оцінок мінеральних вод. Також існує суб'єктивний фактор, пов'язаний з

необхідністю організації промислового розливу мінеральних вод та створенням невеликих оздоровниць різного підпорядкування.

Важливою складовою бальнеологічних ресурсів є *лікувальні грязі* (пелоїди) – це різні за генезисом природні утворення (мули, торфи, сопова грязь тощо), які застосовують для лікування у вигляді ванн та аплікацій.

На Хмельниччині використовуються привізні пелоїди, наприклад, санаторій «Збруч» (сmt. Сатанів) користується власним Сакським родовищем (сульфідні мулові пелоїди), звідки і постачаються лікувальні грязі для надання бальнеопроцедур.

Унікальним і ще не до кінця вивченим є такий лікувальний засіб, як *озокерит* (земляний або гірський віск; *деякими вченими відноситься до бальнеологічних ресурсів*) – мінерал з групи нафтидів (бітумів), схожий за зовнішнім виглядом на бджолиний віск. Найбільш відоме у світі Бориславське родовище озокериту, який за якістю не має аналогів. Лікування озокеритом, наприклад, пропонує санаторій «Україна» (с. Маків), також привізним.

Біотичні рекреаційні ресурси.

На сьогодні багато публікацій розгортають питання кількості та якості історико-культурних, бальнеологічних, кліматичних ресурсів, в той час як деякі високоатрактивні рекреаційні ресурси, на зразок біотичних, ландшафтних, залишаються поза увагою дослідників.

Першочерговою проблемою використання біотичних ресурсів є їх маловивченість і невизначеність складу.

Біота – історично сформована сукупність представників флори та фауни, об'єднаних спільною областю поширення. Звідси рекреаційні біотичні ресурси – це ресурси живої природи, сприятливі як для лікування та оздоровлення, так і задоволення духовних потреб людини та організації окремих видів туризму (мисливські, фіш-тури тощо). В якості таких ресурсів можна зазначити [13]:

1. рекреаційні ліси;
2. складові природно-заповідного фонду;
3. фауну мисливських господарств.

Лісовим масивам, поряд з акваторіями, належить основна роль в організації короткочасного відпочинку населення.

Ліс є не просто складовою біосфери, а «найскладнішим і найпотужнішим рослинним угрупованням» [4]. *Рекреаційні ліси* як компонент природних рекреаційних ресурсів – це лише незначна (за площею) складова лісових екосистем, що забезпечує потреби населення у лікуванні, відпочинку та туризмі. Для означення ареалу їх поширення за основу береться як головна саме рекреаційна функція.

Рекреаційна діяльність в лісах може бути різноманітною за змістом, рівнем організації, тривалістю тощо. Головною якісною ознакою рекреаційних лісів є переважання індивідуального відпочинку та максимальний комфорт.

В постанові Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку поділу лісів на категорії та виділення особливо захисних лісових ділянок» зі змінами від 07.08.2013 подається наступне визначення категорії рекреаційно-оздоровчих лісів: «лісові ділянки, що виконують рекреаційну, санітарно-гігієнічну та оздоровчу функцію, використовуються для туризму, зайняття спортом, санаторно-курортного лікування та відпочинку населення». Тобто, до рекреаційних лісів належать зелені зони міст та приміських територій (сквери, сади, парки, лісопарки, дендропарки), ліси лікувально-оздоровчих закладів. Рекреаційні функції також здійснюють спеціальні зони природоохоронних об'єктів, ліси вздовж туристських маршрутів, автомобільних шляхів, водоохоронні, ґрунтозахисні, експлуатаційні ліси державного лісфонду тощо.

Лісові ресурси в області (265 тис. га) виконують переважно водо-, ґрунто-, повітрязахисне і рекреаційне значення [7]. Основною складовою лісових ресурсів області є їх територіальні рекреаційні можливості. Інформація щодо площі рекреаційних лісів у Хмельницькій області відсутня.

У межах даних лісів знаходяться цінні природні комплекси, ландшафти, об'єкти з рідкісними видами флори, водоспади, карстові печери і ін. Саме тому рекреаційно-оздоровчі ліси використовуються населенням здебільшого для туризму, оздоровлення і відпочинку.

Хмельниччина – одна з небагатьох областей України, терен якої був помережений старовинними парками. Нині під охороною держави знаходиться 36 *пам'яток садово-паркового мистецтва*, з яких 9 державного, 27 місцевого значення. Парки будувались, як правило, при панських маєтках на самих мальовничих за ландшафтом відводах. Проте, переважна більшість їх будівель і паркових ансамблів не збереглася. Багато з них вимагає реставрації. З усіх старовинних парків області, які зберегли облік паркового мистецтва, є Малієвецький і Голозубинецький на Дунаєвеччині, Виноградівський і Куявський Ярмолинецького району.

Оздоровчу і естетичну цінність мають *паркові зони санаторіїв* та будинків відпочинку. Зокрема, значно підвищується ефективність лікування та оздоровлення внаслідок іонізуючої, фітонцидної та мікрокліматичної дії чудових паркових зон у санаторіях області.

Важливу пізнавальну і рекреаційну роль виконують *території та об'єкти природно-заповідного фонду* Хмельниччини, адже вони є місцем зосередження унікальних, в т.ч. ендемічних та реліктових, представників флори і фауни, атрактивних ландшафтів, досить часто пов'язані з життям видатних людей та овіяні народними легендами.

ПЗФ Хмельниччини становить 500 територій та об'єктів загальною площею 319,68 тис. га (15 % від площі області, проте, ще не всі межі об'єктів винесені в натуру), які включають в себе: Національні природні парки «Подільські Товтри» та «Мале Полісся»; Регіональний ландшафтний парк «Мальованка»; заказники – 157 об'єктів; пам'ятки природи – 276 об'єктів; парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва – 36 об'єктів; зоопарк; ботанічні сади – 2 об'єкти; дендропарки – 4 об'єкти; заповідні урочища – 20 об'єктів.

В якості рекреаційного ресурсу виступають *заповідно-мисливські угіддя*, особливо у світлі зростання популярності мисливських та фіш-турів. Загальна площа наданих у користування мисливських угідь Хмельницької області складає 1577 тис. га, з них лісових – 276 тис. га., польових – 1257 тис. га, водно-болотних – 44 тис. га.

Нині в мисливських угіддях Хмельниччини є понад 1800 кабанів, 4150 козуль. А от середня щільність зайця-русака залишається низькою; зростає кількість бобрів, білок, сірих куріпок, лісових куниць. Після підняття ціни на хутро, різко зменшилася кількість ондатр. Нестабільним є стан популяції тхора чорного і куниці кам'яної.

Основними напрямками ведення мисливського господарства є охорона, відтворення та раціональне використання мисливської фауни. Доведення щільності диких тварин до оптимальної – обов'язок кожного користувача мисливських угідь.

Проте, найбільш екологічним було і залишається фотополювання.

Серед біотичних рекреаційних ресурсів найбільше навантаження припадає на зелені зони міст, дендропарки, ботанічні та зоологічні сади, в той час, як унікальні об'єкти Подільських заказників та пам'яток природи, які можуть бути основою пізнавально-наукової рекреації та екскурсійної справи, залишаються поза увагою організаторів рекреаційної діяльності.

Ландшафтні рекреаційні ресурси.

Фізико-географічні умови Хмельниччини мають певні відмінності у різних її частинах. Території відрізняються між собою рельєфом, кліматом, ґрунтовим покривом, рослинністю і формують різноманітні ландшафтні комплекси, багато з яких є сприятливими для рекреаційної діяльності.

Особливу категорію природних рекреаційних ресурсів становлять рекреаційні ландшафтні ресурси (РЛР) – природно-територіальні комплекси, які мають комфортні властивості для організації відпочинку. Рекреаційні ландшафти, зазвичай, є природно-антропогенними системами, які формують з метою організації рекреаційної діяльності.

В умовах Хмельницької області виділяють п'ять основних типів природно-територіальних комплексів [5]: ПТК сучасних річкових долин (заплавні і терасні річки); ПТК піщаних і супіщаних територій (мало поширені в області); ПТК лесових рівнин; ПТК лесових горбисто-балкових височин (найпоширеніші в області); ПТК рифових масивів. Ці природно-територіальні комплекси поширені на території області нерівномірно й утворюють мозаїчну картину, в якій помітні досить характерні поєднання природних комплексів – ландшафтні райони.

Більшість ПТК Хмельницької області придатні для організації рекреації [2]. Найсприятливішими для рекреаційного використання є ПТК лесових горбисто-балкових височин і ПТК рифових масивів. Найменш сприятливими є ПТК піщаних і супіщаних територій і ПТК лесових рівнин. Відносно сприятливими є ПТК сучасних річкових долин.

Ландшафти Хмельницької області є високоатраактивними рекреаційними ресурсами.

За своїми фізіографічними рисами «Подільські Товтри» вирізняються високою ландшафтно-пейзажною оцінкою. Придністерська частина «Подільських Товтр» відзначається деякими особливостями: вона сильно і доволі густо розчленована глибокими каньйоноподібними долинами лівих приток річки Дністер. Долини мають глибину до 200 м, круті схили та вузьке дно. Вивітрені та розмиті вапняки, які відслонюються на схилах долин, утворюють екзотичні скелі різної форми – колони, стовпи, гігантські гриби або хаотичні нагромадження брил та валунів. На теренах об'єкту встановлено і експлуатується кілька джерел мінеральних вод різних типів, які мають лікувальні властивості.

Парк репрезентує один з трьох найкрупніших центрів ендемізму в Україні – тут сконцентровано найбільше серед природоохоронних територій країни ендеміків і реліктів.

Особливою перлиною Хмельниччини є Новоушиччина – наддністрянський край, який гармонійно поєднав у собі різноманітні природні ландшафти: неозорі рівнини і крутосхили, ліси і водойми, утворивши краєвиди неперевершеної краси.

Рельєф Придністер'я різко відрізняється від рельєфу центральної смуги Хмельницької області: ландшафти глибоко і густо розчленованого Вінковоцького плато та сходинок-терасованих ландшафтів подністер'я. Ландшафт прибережної зони є більше подібним до гірського краю.

Сам же Дністер на протязі південної межі району має дуже звивисту долину і утворює численні меандри. Крутизна його схилів – і правобережних, і лівобережних, дуже мінлива: круті скелясті ділянки (стілки), змінюються розлогими терасовими схилами, що створює надзвичайно мальовничі краєвиди, багаті на історичні, геологічні та ландшафтні пам'ятки.

Вихід на поверхню крутих південних схилів тепломістких вапнякових субстратів Придністер'я обумовлює виникнення мікрокліматичних умов, які за своїми характеристиками наближаються до степових, або, навіть, до середземноморських, що сприяє розвитку рекреації.

Функціонування Дністровського водосховища дещо видозмінило ландшафт території.

З метою збереження і відтворення цінних лісових насаджень, рідкісних і зникаючих видів рослинного і тваринного світу, охорони унікальних природних ландшафтів в Новоушицькому районі створено мережу заказників: «Дністровський» (480 га), «Данилівський» (638 га) і «Калюський» (1832 га). Всі вони розміщені на схилах однойменних річок.

В усі пори року Новоушицькі наддністрянські ландшафти наповнені багатством природних фарб, гармонійною красою, мальовничістю і розмаїттям.

Лімітуючими факторами рекреаційної діяльності в даному регіоні є поширення несприятливих процесів: сейсмічність, ерозійні процеси, зсуви, карст, забруднення рік промисловими стоками. Рекреаційному використанню тут має передувати інженерне облаштування.

Долинна система природно концентрує цінні для відпочинку рекреаційні ресурси лісостепу. На території системи пріоритетними будуть санаторно-лікувальні заклади з комплексом рекреаційних форм (водо-, фіто-, геліо-, спелео-, дієтотерапії), для розташування яких найбільш придатні місцевості днищ долини Дністра, туристично-екскурсійні заняття (водні подорожі по р. Дністер з пішохідними екскурсійними походами). Найбільш придатними для туристсько-екскурсійних занять є місцевості днищ і «стінок» Дністра, Товтрової гряди, карстових лійок і «вертебів».

Для прогулярково-пляжного відпочинку найсприятливіші умови комплексів низької і високої заплави Дністра, плавних схилів його долини, які покриті мальовничою рослинністю – цінні угіддя для збору ягід і лікарських рослин. У Новоушицькому та Кам'янець-Подільському районах можна планувати розширення спортивних і туристичних закладів на базі прирічкових комплексів Дністра.

В області до рекреаційного використання також можна залучити аквальні та водно-болотні антропогенні ландшафти [15]. Розв'язання цієї проблеми полягає у вирішенні завдань рекреаційного освоєння аквальних антропогенних ландшафтних комплексів, екологічних та природоохоронних заходів щодо використання та збереження унікальних й оригінальних аквальних ландшафтів: водосховищ, ставків, покинутих каналів, а також окремих водних комплексів які сформувались у відпрацьованих кар'єрах граніту, піску, глини.

Особливі і незвичайні ландшафти сприяють проведенню різноманітних туристичних змагань, напр. «Кам'янецькі скелі» (прийняло участь 18 команд з України), «Кубок України з техніки пішохідного туризму серед дорослих», «Чемпіонат України серед юнаків з техніки пішохідного туризму».

Висновки

Аналіз особливостей *природно-рекреаційних ресурсів* (кліматичних, геолого-геоморфологічних, водних, біотичних, ландшафтних тощо) Хмельницької області свідчить про високі резерви розширення обсягів їх використання. Рівень використання природно-рекреаційного потенціалу незначний, що робить сферу рекреаційного природокористування досить перспективною.

Попередня оцінка рекреаційних ресурсів *клімату та погодних умов* Хмельницької області свідчить про посередній рівень їх сприятливості для відпочинку. Таким чином, найбільша тривалість періоду з комфортними і субкомфортними прохолодними погодними умовами спостерігається на півдні області, а найменша – в центрі та на півночі. Це визначає саме ці території області як найбільш сприятливі для розвитку зимових видів рекреації. Тому, враховування кліматичних умов є абсолютно необхідним при створенні рекреаційної інфраструктури в межах області.

Хмельницька область володіє цілим рядом різноманітних *геолого-геоморфологічних* рекреаційних ресурсів. Аналіз коефіцієнтів горизонтального і вертикального поділу рельєфу Хмельниччини показує, що її територія характеризується виразністю рельєфу і високими естетичними якість.

Область володіє значним розмаїттям *водних* об'єктів. Їх використання як складової рекреаційної галузі підвищить економічну ефективність районів та області в цілому і задіє сільське населення в сферу сільського, екологічного, спортивного, культурно-пізнавального, релігійно та інших видів туризму. Тому, на основі оптимізації можливості використання водних ресурсів в області, для розвитку водного туризму необхідно створити заходи щодо розширення потенціалу використання водної рекреації.

Хмельницька область – одна з найбагатших в Україні за різноманітністю видів і запасами *мінеральних вод*. Це визначається унікальними тектонічними умовами і геологічною структурою Хмельниччини. Мінеральні лікувальні і природні столові води області характеризуються високим рівнем вивченості, їхня якість відповідає чинним нормативам. Використання мінеральних вод незначне.

Область володіє потужними *біотичними* ресурсами. Основною складовою лісових ресурсів Хмельниччини є їх територіальні рекреаційні можливості. Оздоровчу і естетичну цінність мають старовинні паркові ансамблі і паркові зони санаторіїв та будинків відпочинку. Важливу пізнавальну і рекреаційну роль виконують території та об'єкти природно-заповідного фонду. Особливим рекреаційним ресурсом виступають мисливські угіддя.

Унікальні *ландшафти* Хмельницької області є високоатраактивними рекреаційними ресурсами; вони потребують раціонального використання і охорони. Процес рекреаційного природокористування тісно залежить від екологічного чинника, оскільки збережене природне середовище, на якому формується рекреаційна діяльність, є основою цінності, завдяки якій ця діяльність є можливою.

Територію області можна використовувати з туристсько-рекреаційною метою протягом всього року. Основні можливі види рекреаційної діяльності: пішохідний, водний, автомобільний і кінний, лижний,

пізнавально-культурний туризм; загальнооздоровчий відпочинок, дельта-парапланеризм, мандрівки на повітряних кулях, любительські промисли; кліматичне і бальнеологічне лікування.

Рекреаційна сфера повинна бути визнана в Хмельницькій області як одна із пріоритетних.

Існує необхідність глибоких маркетингових досліджень, які лягли б в основу вироблення *локальних стратегій розвитку рекреаційного природокористування*, враховуючи потреби рекреантів.

Багатство і унікальність *природно-рекреаційних ресурсів* створює передумови для розвитку рекреаційного господарства, економіки за рахунок їх ефективного використання, дає підстави сподіватися, що на території області рекреація згодом переросте у потужну індустрію відпочинку, фізичного й духовного оздоровлення, глибокого національного самоусвідомлення і самоствердження, екологічної освіти і виховання рекреантів.

Література

1. Бейдик О. О. Рекреаційно-туристські ресурси України: методологія та методика аналізу, термінологія, районування: монографія / О. О. Бейдик. – К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2001. – 395 с.
2. Білецька Г. А. Рекреаційні ландшафтні ресурси Хмельницької області / Г. А. Білецька // Науковий вісник НЛТУ України. – Л., 2008. – Вип. 18. – С. 81-85.
3. Білецька Г. А. Рекреаційні ресурси мінеральних вод Хмельницької області / Г. А. Білецька // Довкілля та здоров'я. – 2008. – № 4. – С. 28-31.
4. Географічна енциклопедія України: В 3-х т. / Редкол.: ... О.М.Маринич (відпов. ред.) та ін. – К.: УРЕ ім. М. П. Бажана. – 1989. – Т.1; 1990. – Т.2; 1991. – Т.3 – С. 273.
5. Геренчук К. И. Природа Хмельницкой области / К. И. Геренчук. – Львов: Вища шк. Изд-во при Львовском ун-те, 1980. – 152 с.
6. Данилова Н. А. Климат и отдых в нашей стране / Н. А. Данилова. – М.: Мысль, 1980. – 155с.
7. Журба І. Є. Економіко-географічні засади раціонального природокористування в регіоні (на прикладі Хмельницької області): Автореф. дис. канд. геогр. наук: 11.00.02 / І. Є. Журба; Львів. нац. ун-т ім. І.Франка. – Л., 2002. – 17 с. – укр.
8. Любинська І. Б. Оцінка кліматичних ресурсів Хмельницької області для організації рекреаційної діяльності / І. Б. Любинська // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Сер. Географія / редкол.: В. Я. Броч, О. В. Заставецька, С. І. Іщук [та ін.]. – Тернопіль: Тайп, 2010. – Вип. 2 (28). – С. 256-260.
9. Масляк П. О. Рекреаційна географія: навч. посіб. / П. О. Масляк. – К.: «Знання», 2008. – 343 с.
10. Мінеральные лечебные столовые воды Украины. Справочник / Под ред. Бабова К. Д. – Коломия: Видавничо-поліграфічне товариство «Вік», 1998.
11. Новодран О. В. Сучасний стан, вивченість та перспектива використання мінеральних вод Хмельницької області / О. В. Новодран, О. М. Нікіпелова, К. Е. Беленький // Медицинская реабилитация, курортология и физиотерапия. – 2001. – №2. – С. 36-40.
12. Остапенко П. Д. Вопросы о погоде / П. Д. Остапенко. – Л. : Гидрометеоиздат, 1986.
13. Стафійчук В. І. Проблеми використання біотичних рекреаційних ресурсів у туристичній галузі України / В. І. Стафійчук // Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Педагогічні та рекреаційні технології в сучасній індустрії дозвілля». – К., 2004.
14. Фоменко Н. В. Рекреаційні ресурси та курортологія: навч. Посібник / Н. В. Фоменко. – К.: Центр навч. літ-ри, 2007. – 312 с.
15. Хаєцький Г. С. Аквальні і водно-болотні антропогенні ландшафти Поділля: Автореф. дис... канд. геогр. наук: 11.00.11 / Г. С. Хаєцький; Чернів. нац. ун-т ім. Ю.Федьковича. – Чернівці, 2006. – 20 с.
16. Черчик Л. М. Оцінка сучасного стану та перспектив розвитку рекреаційного природокористування в Україні / Л. М. Черчик // Актуальні проблеми економіки. – 2008. – № 6. – С. 180-186.

Аннотация. О. Ю. Танасійчук **Особенности природной составляющей рекреационного комплекса Хмельницкой области.** В статье раскрыты особенности природной составляющей рекреационного комплекса Хмельницкой области, освещено ее значение и роль в рекреационном комплексе региона. Исследованы климатические, геолого-геоморфологические, водные, биотические и, соответственно, ландшафтные природно-рекреационные ресурсы – составляющие природно-рекреационного потенциала как первоначала рекреационной индустрии.

Ключевые слова: природно-рекреационная составляющая, рекреация, ресурсы, Хмельницкая область.

Abstract. O. Tanasiichuk **Peculiarities of the natural component of Khmelnytsky region recreational complex.** The article is devoted to the peculiarities of the natural component of the Khmelnytsky region recreational complex, its value and role in the recreational sector of the region were cleared up. The quantitative and qualitative characteristics of the climate, geological and geomorphological, water, biotic and, consequently, landscape outdoor recreational resources, which are the components of the natural recreational potential, as a fundamental principle of the recreational industry were examined.

Keywords: natural and recreational components, recreation, resources, Khmelnytsky region.

Поступила в редакцию 01.02.2014 г.